

Захист прав дітей в умовах воєнного стану: реальні та штучні спори

Олена СІБІРЦЕВА,
адвокатка, радниця AGA Partners,
голова Комітету з цивільного,
сімейного та спадкового права
Асоціації правників України

В умовах воєнного стану діти зазнали чи не найбільш негативного впливу у всіх сферах життя. Однією з них є батьківські права та обов'язки, які проявилися нарізно. Хтось став на захист своєї сім'ї, зробивши усі необхідні дії для фізичного та психологічного благополуччя родини, а хтось став заручником великої кількості конфліктів, спричинених нестабільністю у всіх сферах життя.

Українські сім'ї зазнали чисельних втрат з погляду збереження шлюбів. Кількість розлучень і виїздів за кордон для постійного та тимчасового проживання частини родини (найчастіше з дитиною) б'є всі можливі негативні рекорди.

Тож цілком зрозуміло, що хтось із батьків залишився незадоволений рівнем контактів із дитиною та можливою бути повноцінно у її житті, що потягло за собою судові спори.

Реальні спори

Критична маса українських жінок виїхали разом із дітьми за кордон ще у перші дні агресії РФ. На сьогодні у ЗМІ звучить, що їх кількість розлучень понад мільйони. У більшості випадків матері не мають поки що наміру повертатися з дітьми до України через безпеку та постійний стресовий стан. На превеликий жаль, не усі сім'ї змогли побудувати відносини на відстані, що призвело до масових розлучень.

Із розлученням відповідно постало питання того, де та з ким із батьків проживатимуть діти. І далеко не завжди відповідь є очевидною. Тому одним із найпоширеніших способів захисту прав дітей стали судові спори про визначення місця проживання дитини з одним із батьків.

На жаль, не усі батьки вірять, що перебування дитини за кордоном під час війни відповідає її якнайкращим інтересам. А тому наріжним каменем постало питання, чи визначити місце проживання дитини разом із тим із батьків, хто залишився в Україні.

При цьому серед багатьох батьків є недовіра до судової системи. Озвучено думку, що марно сподіватися на ефективний захист своїх прав в Україні, якщо дитина з матір'ю (батьком) перебуває за кордоном. Є викривлене сприйняття, що цей факт нібито анулює шанси на визначення місця проживання дитини з тим із батьків, який залишився в Україні, де йде війна.

Практика Верховного Суду показала, що питання безпеки дитини, звичайно, важливе, але суди всебічно оцінюють усі наявні у кожній конкретній справі обставини. Тобто питання, чи визначити місце проживання з тим із батьків, який перебуває у небезпечному середовищі, чи надати перевагу тому, хто перебуває поза війною, є актуальним, проте не єдиним.

Судова практика

Так, у справі №750/9620/20 мати звернулася до суду із позовом про визначення місця проживання дитини разом із нею ще до війни. При цьому дитина проживала з батьком. У 2021 році суд першої інстанції визначив місце проживання дитини разом із батьком, зазначивши, що на той час безперервно проживання дитини з ним забезпечувало розвиток у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що є благополучним і не потребувало зміни місця проживання дитини.

У червні 2022 року суд апеляційної інстанції скасував рішення суду першої інстанції та визначив місце проживання дитини з матір'ю, вказавши, що від часу проживання з батьком дитина припинила спілкування з нею через його позицію. При цьому дитина не відвідувала дошкільний навчальний заклад і не мала необхідних щеплень перед вступом у школу, що свідчило про передчасність висновку про створенні батьком якнайкращі умови для морального, духовного та фізичного розвитку дитини.

НАРІЖНИМ КАМЕНЕМ ПОСТАЛО ПИТАННЯ, ЧИ ВИЗНАЧАТИ МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ РАЗОМ ІЗ ТИМ ІЗ БАТЬКІВ, ХТО ЗАЛИШИВСЯ В УКРАЇНІ

Верховний Суд залишив без змін рішення суду апеляційної інстанції, деталі справи містяться у Постанові КЦС ВС від 26 жовтня 2022 року.

Ця справа цікава тим, що під час розгляду спору мати в обґрунтування своїх позовних вимог вказала, що після початку бойових дій на території м. Чернігова у 2022 році вона пропонувала вивезти сина за межі України, однак батько відмовився передати їй дитину.

Суд апеляційної інстанції, рішення якого було підтримано Верховним Судом, вважав, що вказаний аргумент не свідчить на користь проживання дитини з матір'ю.

Отже, попри те, що у справі порушувалося питання щодо безпеки дитини за місцем прожи-

вання обох батьків, суд розглянув справу, врахувавши сукупність обставин, без надання оцінки виключно країні перебування батьків, в одній з яких йде війна.

Ще одним показовим спором є справа №344/7865/21. Наразі вона все ще перебуває на розгляді у Верховному Суді. Але цікавою для прикладу цієї категорії справ є Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 7 лютого 2023 року.

У цій справі мати звернулася до суду у травні 2021 року та просила визначити місце проживання дитини разом із нею. Батько звернувся із зустрічним позовом і просив, щоб син залишився проживати разом із ним. З березня 2022 року дитина проживала з матір'ю у Німеччині.

Суди апеляційної та першої інстанції визначили місце проживання дитини з батьком.

У цій справі не було надано перевагу матері, яка після початку на території України широкомасштабних бойових дій проживає на території Німеччини. Судами натомість визначено на підставі доказів та із врахуванням інтересів дитини місце проживання з батьком на території України.

При прийнятті вказаних рішень судами було взято до уваги висновки органів опіки та піклування, житлово-побутові умови проживання батька, відсутність доказів з боку матері про наявність належних умов проживання для дитини у Німеччині, пояснення свідків, позитивну характеристику батька. Не в останню чергу суди звернули увагу на те, що старша донька сторін вирішила проживати з батьком і бажала, щоб її молодший брат проживав разом із ними.

Тому суди дійшли висновків, що батьком створено більш сприятливі умови для проживання дитини, її гармонійного психологічного розвитку. Насамкінець вказали, що все це в подальшому (при настанні миру) не вплине на реалізацію матір'ю її прав на участь у вихованні сина.

Іншим прикладом спору про визначення місця проживання дитини в умовах воєнного стану є справа №753/572/20. Вказаний спір розпочався до початку повномасштабного вторгнення та був ініційований батьком, який просив визначити місце проживання дитини разом із ним. Справа неодноразово переглядалася судами, але фінальний розгляд припав на період війни. Верховний Суд у своїй Постанові від 9 лютого 2023 року відмовив батьку у задоволенні позовних вимог щодо визначення місця проживання дитини разом із ним. Висновки суду апеляційної інстанції, з якими погодився Верховний Суд, свідчать про те, що з огляду на введення воєнного стану в Україні при вирішенні спорів, що стосуються прав та інтересів дитини, першочерговим завданням держави є забезпечення її безпеки і права на життя. Суди врахували інтереси дитини, заслухавши її думку (небажання повертатися в Україну), а також безпеку проживання дитини з матір'ю на території Румунії.

Аналогічна позиція була висловлена Верховним Судом при розгляді справи №127/12587/22 у Постанові від 4 липня 2023 року. Спір про визначення місця проживання дітей з батьком розпочався уже під час війни, зважаючи на те, що мати без його дозволу вивезла дітей за кордон. Суду у цьому випадку стали на бік матері, взявши до уваги

введення в Україні воєнного стану та питання безпеки для дітей.

Проте і тут варто розуміти, що суди не керувалися виключно обставиною перебування матері та дитини за кордоном. Суди проаналізували умови виховання та розвитку дітей, які можуть забезпечити батьки, а також ставлення дітей до кожного із них. Під час розгляду справи було з'ясовано, що діти проживають разом із матір'ю та проявляють особисту прихильність саме до неї, а також заслухано думку старшого сина. Дитина, зокрема, повідомила, що проживає з матір'ю, навчаться у Швейцарії та хоче залишитися з нею.

Окремої уваги заслуговує справа №607/20787/19. У цій справі ще до війни батько звернувся до суду із позовом про визначення місця проживання дитини разом із ним, оскільки після розлучення дитина проживала з прабабусею, тоді як мати виїхала за кордон. Пізніше мати вивезла дитину за кордон і не повернула до України. Ця справа цікава тим, що Верховний Суд відступив від раніше викладених висновків у своїх постановках з питань щодо незаконного переміщення дитини за кордон і вирішення в подальшому спору щодо місця її проживання з одним із батьків.

Втім у контексті спорів щодо дітей під час воєнного стану Постанова Верховного Суду від 11 грудня 2023 року у цій справі є прикладом того, що суди розглядають у сукупності усі обставини, які стосуються спору, і зокрема безпеки.

Так, відмовляючи батьку в задоволенні його позову про визначення місця проживання дитини разом із ним, Верховний Суд погодився з висновками суду апеляційної інстанції, що він не надав доказів на підтвердження необхідності визначення місця проживання дитини разом із ним. При цьому судом було враховано інтереси самої дитини, а також те, що в умовах війни в Україні дитині безпечніше залишатися з матір'ю в Королівстві Іспанія.

Наостанок цікавим прикладом з погляду захисту прав дітей є справа №295/15287/21. Цей спір стосувався зміни місця проживання дітей і був ініційований батьком. Після розлучення діти проживали з матір'ю на підставі рішення суду. В подальшому її співмешканець заповів тілесних ушкоджень одній із доньок, внаслідок чого обидві дитини переїхали жити до свого батька. До війни діти разом із батьком переїхали жити до Канади, де інтегрувалися у соціальне життя і почали відвідувати школу.

У Постанові Верховного Суду від 27 вересня 2023 року у цій справі судом зазначено, що очевидно, що вчинення фізичного насильства над дітьми з боку вітчима вплинуло на думку дитини проживати з батьком, а також думку її сестри, зважаючи на тісний емоційний зв'язок між дітьми.

При цьому Верховний Суд зробив висновок, що тимчасове проживання дітей за кордоном з огляду на воєнний стан в Україні не суперечить інтересам дітей, а сприятиме розширенню їхнього світогляду, добре позначиться на духовному та інтелектуальному розвитку. Зважаючи на вікові зміни дітей, їхній розвиток і потреби, кожен із батьків не позбавлений права порушувати в майбутньому питання щодо зміни місця проживання дітей з урахуванням обставин, що матимуть істотне значення.

Цей висновок є застосовним до більшості ситуацій, які наразі склалися в українських сім'ях, та є прикладом того, що навіть якщо в умовах війни місце проживання дітей визначено з одним із батьків, у майбутньому інший із батьків може ініціювати новий судовий розгляд і змінити місце проживання дітей. Звісно, якщо це питання не можна буде врегулювати мирним шляхом.

Як бачимо, в умовах воєнного стану одним із гострих питань є місце проживання дітей з од-

ним із батьків. І той факт, що діти перебувають за кордоном з одним із них, викликає ще більше підстав для захисту своїх прав тими батьками, які залишилися у війні.

Цікавими прикладами є наведені вище висновки Верховного Суду, які свідчать про те, що місце проживання дитини буде визначено з тим із батьків, з яким буде забезпечено дитячий добробут. І не обов'язково при цьому, що це буде саме той із батьків, хто виїхав за кордон.

Варто при цьому пам'ятати, що благополуччя дитини має бути на першому місці для батьків, які йдуть у судові спори. А тому логічним кроком було б все ж врахувати безпекові питання і на час війни зробити максимально усі можливі дії для того, щоб врегулювати сімейні непорозуміння мирно. Як варіант, на цей важкий період часу укласти договір про те, з ким із батьків та де саме проживатиме дитина, та як той із батьків,

ЯКЩО В УМОВАХ ВІЙНИ МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ДІТЕЙ ВИЗНАЧЕНО З ОДНИМ ІЗ БАТЬКІВ, У МАЙБУТНЬОМУ ІНШИЙ ІЗ БАТЬКІВ МОЖЕ ІНІЦІЮВАТИ НОВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД І ЗМІНИТИ МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ДІТЕЙ

який проживає окремо та, наприклад, не може виїхати за кордон, матиме змогу підтримувати з нею контакт.

У подальшому ці домовленості можна переглянути з урахуванням інтересів дитини та її благополуччя, про перше місце якого батьки доволі часто забувають, бо сфокусовані на власному конфлікті.

Штучні спори

Окремим пластом судових спорів, які побічно торкнулися дітей, стали штучні спори, ініційовані батьками або одним із них задля звільнення від проходження військової служби у лавах Збройних сил України.

Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 3543-ХІІ від 21 жовтня 1993 року жінки та чоловіки, які самостійно виховують дитину (дітей) віком до 18 років, не підлягають призову на військову службу під час мобілізації як військовозобов'язані.

Ця норма породила велику кількість справ про позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання дітей з одним із батьків, встановлення фактів, що мають юридичне значення про самостійне виховання та утримання дитини, зазначення у позовах про розірвання шлюбу фактів, що свідчать про це, тощо.

У більшості з цих справ мати чи батько, які виступають по різні сторони спору, визнають позови, маючи намір тим самим зберегти цілісність сім'ї.

Але неоподиноками є випадки, коли в подальшому подружжя дійсно припиняє спільне проживання та шлюб, а той із батьків, який був штучно позбавлений батьківських прав або визнав те, що дитина має проживати не з ним, опиняється у складному становищі. При цьому дитина, очевидно, є ще більш незахищеною, позаяк навряд чи хтось із батьків з нею радився при створенні штучних спорів.

В інших сценаріях злагоджених дій подружжя немає, а тому один із батьків самостійно ініціює один із згаданих вище спорів і самовільно змінює місце проживання дитини.

У цих ситуаціях важливо завжди думати наперед та не зволікати при виникненні спору, у якому мати чи батько є відповідачами та мають реально захищати як свої батьківські права, так і права своєї дитини.

Із судової практики поки що не вбачається єдиної позиції щодо того, як встановити те, штучним чи реальним є спір, та як дотриматися балансу в такій чутливій категорії справ. Але батьки мають усвідомлювати, що іноді «мирний спір» сьогодні може обернутися «війною у сім'ї» завтра.

З погляду судової практики цікавою є справа, яка наразі перебуває на розгляді Великої Палати Верховного Суду (№201/5972/22). У ній заявник звернувся до суду в порядку окремого провадження із заявою про встановлення юридичного факту самостійного виховання дитини. При цьому вказував, що мета такого звернення до суду — отримання соціальної допомоги як батьку, що самостійно виховує дитину, а також відстрочки від мобілізації.

Під час розгляду справи судами було звернено увагу, що тут зачіпається ціла низка інтересів, зокрема держави, а не тільки заявника, а тому виникає питання, під яке судочинство (цивільне чи адміністративне) взагалі підпадає ця справа.

Наразі фінальний розгляд цієї справи не відбувся, тож слідкуємо за оновленнями у Єдиному державному реєстрі судових рішень за рухом цієї прецедентної історії.

Як бачимо, поряд із реальними спробами захистити права дітей і батьківські права в умовах воєнного стану виникла ціла низка штучних спорів, які у результаті можуть не тільки стати реальними, а і не дати можливості тому із батьків, хто відмовився від своїх батьківських прав чи визнав позов про місце проживання дитини, захистити свою дитину в майбутньому.

Уявімо ситуацію, що мати позбавлена батьківських прав, а батько загинув внаслідок чергової атаки дронів на спальний район уночі. Що відбуватиметься з дитиною та її життям після втрати єдиного із батьків, який мав юридично оформлене право на виховання цієї дитини? Звісно, є юридичні інструменти, які дають змогу зарадити цій ситуації. Але все це час і витрати на судові та позасудові процеси. Тому батькам важливо до того, як приймати рішення на участь у штучному спорі, що має на меті нібито блага ціль, думати мінімум на кілька кроків уперед.

Замість висновків

Спори про місце проживання дитини, які є реальними — це лише одна із багатьох граней захисту прав дітей в умовах воєнного стану. Поряд із ними є питання незаконного переміщення дітей за кордон, усиновлення, опіки та піклування, аліментів тощо.

Водночас не потрібно все ж недооцінювати позасудовий порядок вирішення таких спорів, який, на моє переконання, є найкращим захистом прав дитини. Адже батьки уникають довготривалих судових процесів, які зазвичай супроводжуються участю дитини у них і відсутністю повноцінного контакту з тим із батьків, який проживає окремо від дитини.

Захист прав дитини — це передусім про те, що її інтереси мають бути у фокусі.

Отже, знаючи про численні судові інструменти, батькам варто пам'ятати про те, що найкраще, що вони можуть зробити для дитини — домовитися, як кожен із батьків сприятиме забезпеченню її благополучного життя та щасливого дитинства.